

Jaap Cohen en Hinke Piersma [*red.*]

Moedige mensen

Helden in oorlogstijd

Boom – Amsterdam

Omslagontwerp Bart van den Tooren, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk Brigitte Slangen, Nijmegen

© 2014 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089533791 / NUR 680
www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

INLEIDING

Jaap Cohen en Hinke Piersma [9]

Uitzonderlijk of juist heel gewoon: aantekeningen bij het
ongemakkelijke begrip 'heldendom'

Marjan Schwegman [22]

DE DAMES JOLINK

Godvruchtige dames bieden toevluchtsoord

Peter Romijn [29]

DIRK BOONSTRA

Gereformeerde veldwachter weigert dienstbevel

Jeroen Kemperman [33]

VICTOR RUTGERS

Beginselvaste hoogleraar inspireert onderwijzers

René Pottkamp [37]

ALEKSEJ GLAGOLEV

Invloedrijke priester herbergt vervolgd in kerk

Karel Berkhoff [41]

MENNO TER BRAAK EN ANTON VAN DUINKERKEN

Ideologische tegenstanders vinden elkaar in verzet tegen fascisme

Ewoud Kieft [45]

NELIA EPKER

Oranjegezinde vroedvrouw pleegt symbolisch verzet

René Kok [51]

JOOST VAN HAMEL

Met de pen op de bres voor nationale onafhankelijkheid

Ismee Tames [55]

JAN EN PIET

Hollandse jongens in oorlogstijd beleven grootse avonturen

Kees Ribbens [59]

DICKY HOFMAN

Patriottische scholier bekoopt klein verzetswerk met de dood

Martijn Eickhoff [63]

SRĐAN ALEKSÍĆ

Jonge Servische soldaat verzet zich tegen etnisch geweld

Vladimir Petrović [67]

MIRJAM PINKHOF-WATERMAN

Eigenzinnige Joodse onderwijzeres redt Palestinapioniers

Hinke Piersma [71]

PIET MEERBURG

Gedreven student laat Joodse kinderen 'duiken'

David Barnouw [75]

JAN DE REK

Onvermoeibare hoofdonderwijzer spil in onderduiknetwerk

Wichert ten Have [79]

WIM ROESSINGH

Altruïstische gevangene verzacht kampeven

Hinke Piersma [83]

EELKJE TIMMENGA-HIEMSTRA

Nuchtere Friezin geeft hoop aan gevangenen

Inger Schaap [87]

REINA PRINSEN GEERLIGS

Militante verzetsstrijdster leeft voort als cultuurheldin

Marjan Schwegman [91]

ARIE DE FROE

Creatieve antropoloog bestrijdt vijand met eigen middelen

Jaap Cohen [95]

GERHARD BADRIAN

Duitse Jood acteert gevangenen vrij

René van Heijningen [101]

LEOPOLD SOCHA

Poolse crimineel redt Joden door kennis van het riool

Iwona Gusc [105]

EMMY ANDRIESSE

Joodse fotografe legt de tragiek van de oorlog vast

Remco Ensel [109]

HENDRIK JAN DE HAAS

Huidskleur doet KNIL-soldaat floreren als geheim agent

Jeroen Kemperman [115]

JOPIE WALDORP

Knappe koerierster gooit benen in de strijd

Madelon de Keizer [119]

ABDOL-HOSSEIN SARDARI

Flamboyante levensgenieter redt Joodse Iraniërs

Jaap Cohen [123]

JAN ZWARTENDIJK

Nederlandse consul toont administratieve creativiteit

Erik Schumacher [127]

ROSIE THE RIVETER

Icoon voor vrouwelijke arbeid

Jeroen Kemperman [131]

P.X. OLIVIER

Gevangenisklerk steunt politieke gedetineerden

Ralf Futselaar [137]

J.G. PETERSEN

Postambtenaar waarschuwt voor verraad

Hinke Piersma [141]

MEHMED CELAL BEY

Turkse gouverneur beschermt Armeniërs

Ugur Üngör [147]

JAAP LE POOLE EN CORRY LE POOLE-BAUER

Compromisloos echtpaar strijdt voor vrijheid

Hinke Piersma [151]

JOHAN VAN HULST

Kweekschooldirecteur laat Joodse kinderen ontsnappen

Jaap Cohen en Hinke Piersma [155]

DE GEBROEDERS TEMMES

Boegbeelden van het kleine verzet

René van Heijningen [159]

Fotoverantwoording [165]

INLEIDING

Jaap Cohen en Hinke Piersma

‘Wat is een held? Iemand die straffeloos onvoorzichtig is geweest.’ Dit is misschien wel het bekendste citaat uit het oeuvre van W.F. Hermans, afkomstig uit zijn oorlogsroman *De donkere kamer van Damokles* (1958).¹ Het is een relativerende uitspraak, die goed past bij de manier waarop Hermans tegen het verzet tijdens de Duitse bezetting aankeek. Volgens hem was het grotendeels van het toeval afhankelijk of iemand wel of niet als een held werd gezien: je hoefde alleen een beetje risico te lopen, de rest deden de omstandigheden. Heldendom overkomt je.

In *De donkere kamer* wilde Hermans aan de hand van twee figuren – hoofdpersoon Osewoudt en zijn (fictieve) dubbeltanger Dorbeck – laten zien hoeveel de schlemiel en de held op elkaar lijken, en hoezeer heldendom een constructie achteraf is. Het zijn noties die vandaag de dag wel vaker worden gehoord, maar in 1958 viel *De donkere kamer* als een steen in de vrijwel rimpelloze vijver van oorlogsliteratuur die tot dan toe was verschenen. ‘Een perfide roman’ oordeelde het *Algemeen Handelsblad*.² Een andere recensent schreef boos dat Hermans van verzetsstrijders ‘nietskunnners’ had gemaakt.³ Waarom raakte Hermans’ oorlogsroman een gevoelige snaar?

In de eerste achttien jaar na de bevrijding bestond slechts één dominant beeld van Nederland in oorlogstijd: een heroïsch beeld. De Nederlanders hadden manmoedig gestreden tegen de Duitse overweldiger. Toegegeven, er was een klein groepje van collaborateurs geweest, maar die hadden zich buiten de Nederlandse ‘volksgemeenschap’ begeven. De

rest had collectief verzet gepleegd. Kijk maar naar de Februari-, de April-mei- en de Spoorwegstakingen – in die drie grote daden van verzet had het Nederlandse volk laten zien dat het zich niet liet onderdrukken. Tel daarbij op de verhalen van enkele moedige individuen – de soldaat van Oranje, Gerit Jan van der Veen, Walraven van Hall – en het beeld van Nederland Verzetsland was compleet.

Dit romantische en rooskleurige beeld werd in verschillende geschiedenis- en gedenkboeken ingekleurd. De socioloog P.J. Bouman, die in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een boek schreef over de April-mei-stakingen van 1943, concludeerde bijvoorbeeld dat tijdens deze stakingen ‘ons volk tot bezinning kon komen om zich rekenschap te geven van eigen kracht en geesteshouding’.⁴ En het eerste hoofdstuk van *Het Grote Gebod*, een bundeling van artikelen over het verzetswerk van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de Landelijke Knokploegen (LKP), begon als volgt: ‘De dominee van Heemse (Ambt Hardenberg) in het Overijsselse land, dat dicht aan het aole Drente grenst, maar naar het Oosten in Duitsland blikk, heeft een wilde wapperende haardos. [...] Ge kunt het telkens weer lezen in de geschiedenis van het Meppeler verzet, hoe de mensen uit deze streek uitermate zelfstandig optreden. Ze kennen geen aarzeling, pakken door en staan voor hun daden. Sterk leeft bij hen het eigen verantwoordelijkheidsgevoel en op hun woord kunt ge aan.’⁵

Het zal niet verbazen dat deze dominee met zijn wilde haren, afkomstig uit een streek met daadkrachtige mensen, in het verzet ging. Het was een verzet dat werd gekenmerkt door ‘jongeren en ouderen’, de meesten ‘eenvoudig’, die het ‘al of niet onder leiding van een intellectueel’ opnamen tegen de Duitse bezetter. ‘Zware jongens’, ‘onbedachte vechtersbazen’, of ‘avonturiers’ maakten uitdrukkelijk geen deel uit van het verzet.⁶ Daarnaast werd de Joodse bevolking als overwegend passief getypeerd, en vrouwen deden verzetswerk dat paste

bij hun gender: ze verzorgden onderduikers en verleenden hand-en-spandiensten aan verzetsgroepen. Het heldendom beschreven in *Het Grote Gebod* paste naadloos in het alom aanwezige maatschappijbeeld met overzichtelijke categorieën. Helden werden gekenmerkt door activiteit, slachtoffers door passiviteit.

En toen kwam *De donkere kamer*. Hermans' 'straffeloze onvoorzichtigheid' als kenmerk van heldendom was nogal iets anders dan de moedige en manhaftige opofferingsbereidheid die door Boumans verzetsstudie of *Het Grote Gebod* heen galmde. Het is dus niet zo gek dat het boek van Hermans niet alleen werd geprezen vanwege zijn literaire kwaliteiten, maar ook veel kritiek kreeg. Hermans verwoestte de illusies waarin Nederland zich na de oorlog had ondergedompeld, en velen waren daar nog niet klaar voor.

Maar in de jaren zestig kantelde, misschien wel dankzij Hermans' voorwerk, het algemene beeld van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Een periode van kritische reflectie brak aan. Een nieuwe generatie zette vraagtekens bij de rol die Nederlanders hadden gespeeld in de oorlog, en de weerstand die ze hadden geboden tegen de Duitse bezettingsmaatregelen, in het bijzonder met betrekking tot de Jodenvervolging. Het indringende boek *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* van Jacques Presser – zelf overigens wél behorend tot de oorlogsgeneratie – liet in 1965, in de woorden van historica Evelien Gans, 'een duizendkoppige hamer neerkomen op menig Nederlands hoofd'.⁷ In snel tempo veranderde nu in de publieke opinie het oordeel over het gedrag van Nederlanders in oorlogstijd: van collectieve tegenwerking naar collectieve aanpassing en lijdelijkheid. Van een tolerant land dat zich als één man solidair verklaarde met Joodse landgenoten, naar 'Nederland deportatieland'.⁸ In vergelijking met de romantische eerste naoorlogse periode was er sprake van een koude douche.

Anders dan in de eerste fase was tijdens de periode van

kritische reflectie – die tot op heden voortduurt – een eenduidige kijk op verzet en heldendom ver te zoeken. Wel waren er felle debatten, waarin ook verzetshelden niet gespaard bleven. Coen Hilbrink, die in 1989 een proefschrift schreef over illegaliteit in Twente, meende dat verzet een keuze was: wel of niet meewerken aan de bezettingsmaatregelen, helpen of afzijdig blijven, de strijd zoeken of het bij gevoelens van afkeer laten.⁹ Chris van der Heijden keerde zich in zijn veelbesproken boek *Grijs verleden* (2000) tegen dit beeld. Hij toonde zich een navolger van Hermans: voor hem was er doorgaans geen sprake van een keuze, maar deed eerder een aaneenschakeling van toevalligheden mensen in het verzet belanden. Naar zijn mening waren omgevingsfactoren veel bepalender voor gedrag dan overtuiging.¹⁰

Zoals Ewoud Kieft in zijn boek *Oorlogsmychen* terecht opmerkt, domineert in beide visies een bepaald mensbeeld.¹¹ Hilbrink beklemtoont het principiële en het engagement, Van der Heijden heeft het liever over ‘doormodderen’. Maar bij beiden ging het om de vraag wat mensen had bewogen om in buitengewone omstandigheden van oorlog en massaal geweld zich te verzetten tegen dictatuur en willekeur. Bart van der Boom voegde in zijn boek *‘Wij weten niets van hun lot’* nog een dimensie aan de discussie toe door zich de vraag te stellen wat de Nederlandse bevolking nu eigenlijk wist over het lot van de gedeporteerde Joodse Nederlanders.¹² Met name het gebrek aan kennis over de industriële vernietiging van de Joden zou volgens hem de sleutel zijn voor de beslissing om afzijdig te blijven. Ook aan Van der Booms visie liggen dus aannames ten grondslag over wat een mens wanneer en om welke redenen zou doen of nalaten. Het zijn juist dit soort aannames en verschillende mensbeelden die de debatten over heldendom compliceren. Maar deze zijn niet het enige. De politieke claim op heldendom is minstens zo’n complicerende factor.

DE PARADOX VAN HET ENGAGEMENT

Een van Nederlands bekendste verzetshelden is Hannie Schaft, het ‘meisje met het rode haar’. Hoewel aan haar heldhaftigheid nooit is getwijfeld, greep de overheid in de hoogtijdagen van de Koude Oorlog met harde hand in om de jaarlijkse herdenking van haar dood tegen te houden. Die herdenking werd namelijk gehouden door communisten. Zij voerden Hannie Schaft op als hét symbool van communistische onverschrokkenheid en zelfopoffering tijdens de bezetting.

Met het einde van de Koude Oorlog viel de grond om communistische verzetsstrijders buiten te sluiten weg. Toch kwam er niet een algemene herwaardering van verzetshelden, er was eerder sprake van een verdere minimalisering van het heldendom. De Nederlandse bevolking beseftte in deze periode in toenemende mate dat zij overwegend had toegekeken toen de Nederlandse Joden werden gedeporteerd. Ook de oratie van de historicus Hans Blom in 1983 was een belangrijk keerpunt. In een reactie op het werk van Loe de Jongs moraliserende geschiedschrijving vanuit het perspectief van collaboratie en verzet bepleitte Blom dit ‘goed of fout’-schema te doorbreken, om meer inzicht te verwerven in de complexiteit van het menselijk gedrag.¹³ Met deze nieuwe (wetenschappelijke) agenda was heroïsering uit den boze en werd het startschot gegeven voor een analyserende vorm van geschiedschrijving.

Buiten Nederland is de politisering van verzetshelden soms nog in volle gang. Dat geldt met name voor landen met een korte democratische traditie en een instabiele politieke cultuur. In brandhaard Oekraïne bijvoorbeeld woedde de afgelopen jaren een felle discussie over de nationalistische verzetsstrijder Stepan Bandera (1909-1959). De voormalige, prowesterse president Viktor Joesjtsjenko besloot hem in 2010 postuum tot ‘Held van Oekraïne’ te verheffen; hij zou heroïsch en met zelfopoffering hebben gestreden voor een onafhan-

kelijke Oekraïense staat. Maar Bandera is allerm minst een bindende figuur. Hij was afkomstig uit West-Oekraïne en wordt in Oost-Oekraïne als een fascist beschouwd omdat hij in 1941 tijdelijk partij koos voor de nazi's.¹⁴ Ook het Europese Parlement betreurde de heldenverklaring van Bandera en pleitte voor terugdraaiing van de beslissing.¹⁵ Dat gebeurde inderdaad. Joesjtsjenko's pro-Russische opvolger Viktor Janoekovitsj maakte later de beslissing ongedaan. Maar de discussie gaat door tot op de dag van vandaag. Veelzeggend is dat de Russische president Vladimir Poetin de oppositieleiders die in maart 2014 de regering van Janoekovitsj omverwierpen, 'banderisten' noemt.

In een land als Servië is heldendom nauwelijks minder problematisch. Hier redde de Servische ex-soldaat Srđan Aleksić in 1993 het leven van een moslim – een actie waarbij hijzelf werd vermoord. Zijn heldhaftige daad bleef lange tijd onbesproken; de dominante opvatting was nu eenmaal dat verschillende etnische volkeren onmogelijk naast elkaar konden leven, en Aleksić' geslaagde reddingspoging paste slecht in dit beeld. Pas vijftien jaar na het drama kwam de erkenning. In Sarajevo en Belgrado zijn er inmiddels straatnamen naar Aleksić vernoemd. Volgens Olga Manojlovic Pintar, onderzoeker aan het Instituut voor Contemporaine Geschiedenis van Belgrado, kan de herinnering aan Aleksić bijdragen aan het opbouwen van 'een nieuw waardesysteem gebaseerd op ideeën van solidariteit, empathie en tolerantie'.¹⁶ Van enig eerbetoon in Aleksić' woonplaats Trebinje is daarentegen (nog) geen sprake. De nog krachtige herinnering aan de oorlog en wederzijdse haat maken het daar moeilijk om een gebeurtenis als deze (Serviër redt Moslim) een plaats te geven; de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende groepen zijn nog te veel gepolitiseerd.

Tegen het licht van de politiek-geïnspireerde debatten in andere landen moeten we de minimalisering van het heldendom in Nederland misschien omarmen. Discussies over een

mensbeeld zijn toch een stuk onschuldiger dan wanneer de inzet onafhankelijkheid (Oekraïne) of een pluriforme samenleving (Servië) is. Toch schuilt hierin een gevaar. Zo schreef Arnon Grunberg in *De Groene Amsterdammer* van 20 februari 2014 dat in Nederland de ‘ontmaskering van het verzet langzaam is verworden tot een gemeenplaats’. Het is inmiddels normaal om verzetsstrijders af te schilderen als opportunisten. Deze nieuwe Nederlandse mythe is om twee redenen interessant. Ten eerste vormt zij, zoals Grunberg schrijft, een morele ondersteuning voor onverschilligheid en wegstijven. Ten tweede biedt zij een oplossing voor het dominante discours van het slachtofferschap en de daarmee in verband staande falende ‘ander’, dat op gespannen voet staat met heldendaden. Door het verzet te minimaliseren of verdacht te maken (opportuniste, heroïsering ten behoeve van een nationalistische agenda, enzovoort) wordt de geschiedenis van haar gelaagdheid ontdaan.

Je kunt in dit verband spreken van de paradox van het engagement. De moed die nodig was (en is) om je te verzetten tegen dictatuur en willekeur, leidt enerzijds tot bewondering, maar is anderzijds een ongemakkelijk fenomeen – en ongemakkelijkheid moet worden geneutraliseerd. *Moedige mensen* wil hieraan een tegenwicht bieden door het uitzonderlijke gedrag van een aantal bijzondere figuren in de schijnwerpers te zetten.

EENENDERTIG HELDEN

Moedige mensen is voortgekomen uit de ruim tweeënhalf jaar lopende websiterubriek ‘Held van de maand’ met bijdragen van NIOD-medewerkers. De rubriek was bedoeld als een zoektocht naar wat ‘helden’ nu eigenlijk zijn. Waar staan ze symbool voor? Wat zeggen ze ons over oorlog, en verzet in het algemeen? En wanneer is iemand een ‘held’? Drie van de eenendertig bijdragen betreffen fictieve helden. Zij zijn opgenomen in de bundel omdat ze illustreren hoe heldendom

zich aanpaste aan het dominante discours over de Tweede Wereldoorlog. De stripfiguren Jan en Piet zijn exemplarisch voor de wederopbouwfase, waarin de romantiek van de eerste fase nog de boventoon voerde. De bijdrage over de gebroeders Temmes – legendarische creaties van Van Kooten en De Bie – past daarentegen beter in de periode waarin kritisch werd gereflecteerd op het verzet. Een derde fictieve held is de door de Amerikaanse overheid gecreëerde Rosie the Riveter. Zij stond symbool voor al die (Amerikaanse) vrouwen die in het kader van de oorlogsinspanningen hun traditionele, veelal huiselijke posities verruilden voor werkzaamheden in de oorlogsindustrie.

Bij sommige helden in de bundel is het goed mogelijk om te benoemen waaruit zij hun inspiratie haalden. Zo speelde bij een aantal religie een belangrijke rol. De ‘dames Jolink’ uit Varsseveld pleegden verzetsdaden vanuit hun orthodox-christelijke levensovertuiging. Bij de gemeenteveldwachter Dirk Boonstra leidde zijn gereformeerde levensbeschouwing ertoe dat hij zich onthield van ingrijpen: ondanks een dienstbevel weigerde hij om Joden op te pakken. Voor hoogleraar Victor Henri Rutgers was het beleid van de Duitsers zó in strijd met zijn gereformeerde waarden dat hij bereid was om grote risico’s te nemen als leider van het Schoolverzet. De Oekraïense priester Aleksej Glagolev zette zijn geloof direct in om Joden te redden door hen te dopen en in de kerk onderdak te bieden. En de gezworen vijanden Anton van Duinkerken en Menno ter Braak streden gezamenlijk op grond van hun eigen overtuiging – bij de een het katholieke geloof, bij de ander een seculier humanisme – voor het ‘vrije woord’ in een pluriforme samenleving.

Natuurlijk hoeft een standvastige levenshouding niet religieus geïnspireerd te zijn. De daden van vroedvrouw Nelia Epker waren patriottisch van aard. Door haar toedoen werden er heel wat Wilhelmina’s en Margrieten geboren, wat ertoe leidde dat zij zelf naar kamp Ravensbrück werd afgevoerd.

Ook de hoogleraar Joost van Hamel was vol van patriotisme toen hij in de oorlog zijn vaderlandslievende stukken schreef om mensen een hart onder de riem te steken. Met Epker en Van Hamel liep het uiteindelijk beter af dan met de scholier Dicky Hofman, die zich uit patriottische overwegingen aansloot bij de verzetsgroep Prins Willem van Oranje en dat met de dood moest bekopen. Hij stierf van honger in een gevangenis in het Duitse plaatsje Lüttringhausen.

Andere helden in deze bundel kwamen tot hun daden als gevolg van een moeilijker te definiëren sociaal gevoel. Ze namen ieder op hun manier hun verantwoordelijkheid. De hierboven al genoemde soldaat Srđan Aleksić greep in toen hij op straat enkele dronken soldaten een islamitische jongen zag mishandelen – met de dood tot gevolg. Onderwijzeres Mirjam Pinkhof wist met haar verzetsgroep (de Westerweelgroep) zo'n tweehonderd mensen (voornamelijk kinderen en jongvolwassenen) uit de handen van de Duitsers te redden. Student Piet Meerburg besloot zijn verantwoordelijkheid te nemen toen hij een Joodse medestudent naar een werkkamp zag vertrekken: 'Dat kan gewoon helemaal niet.' Het werk van Meerburg lijkt een beetje op dat van hoofdonderwijzer Jan de Rek uit Overwoud. Deze voormalige onderduikgever van Jacques Presser zag het als zijn plicht om Joden onder te brengen. Ook de gearresteerde verzetsman Wim Roessingh handelde uit een sterk sociaal gevoel, dat met name tot uitdrukking kwam in *Nacht und Nebel*-kamp Natzweiler. Zonder enig eigenbelang hielp hij medegevangenen, die vaak totaal uitgeput waren door de zware lichamelijke arbeid, waar hij kon. Eelkje Timmenga-Hiemstra zette zich in de oorlog in voor de politieke gevangenen in Kamp Vught. Deze 'moeder der gevangenen', zoals ze de geschiedenis in zou gaan, bezorgde Rode Kruispakketten en gaf berichten van familieleden aan gevangenen door en vice versa. De bekende verzetsheldin Reina Prinsen Geerligts ten slotte handelde uit mededogen. Maar zij koppelde dit mededogen, in de woorden

van NIOD-directeur Marjan Schwegman, ‘aan de bereidheid te doden’. Het is een van de redenen waarom zij in de naoorlogse periode tot een klassieke heldin kon uitgroeien.

Veel helden uit deze bundel hadden specifieke kwaliteiten of expertises, die ze inzetten om levens te redden. Een van hen was de antropoloog Arie de Froe. Zijn verzet bestond erin om de rassenkunde van die tijd zo goed mogelijk toe te passen door ‘wetenschappelijk’ aan te tonen dat Portugese Joden niet tot het Joodse, maar tot het mediterrane ‘ras’ behoorden. In zekere zin gebruikte ook Gerhard Joseph Badrian zijn expertise, in dit geval zijn beheersing van de Duitse taal. Vermomd als Duitse officier blufte Badrian mensen uit de gevangenis vrij. Dankzij een wel heel bijzonder soort kennis – namelijk van het riool – kon de voormalige Poolse beroepskrimineel Leopold Socha vele levens redden. Ook bij Emmy Andriesse speelde expertise een rol. Als fotografe legde zij zich toe op het vastleggen van de oorlog. Haar foto’s, niet zonder risico genomen, zijn blijvende getuigenissen van de verschrikkingen van de oorlog voor de burgerbevolking. Bij de jonge Hendrik Jan de Haas, sergeant-majoor van het KNIL, bleek zijn huidskleur ineens kansen te bieden. Hij maakte van deze kansen gebruik, maar moest hiervoor uiteindelijk de hoogste prijs betalen. Ook de koerierster Jopie Waldorp bezat geen speciale kennis, maar was wel in het bezit van uitzonderlijk mooie benen. Waldorp wist haar vrouw-zijn in te zetten als wapen in de strijd tegen de Duitsers, en daarmee past ze binnen een veel breder fenomeen van vrouwelijk verzet waarbij verleidingskunsten en moederschap (het verbergen van explosieven in kinderwagens) strategisch van pas kwam.

Een ander specifiek soort verzet werd verricht door mensen die op strategische posities zaten of hadden gezeten. Dit gold voor de invloedrijke Iraanse diplomaat Abdol-Hossein Sardari, die door zijn goede contacten zijn rapport over Joodse Iraniërs – volgens Sardari vertoonden deze uit ‘raskundig’ oogpunt geen verschil met niet-Joodse Iraniërs – bij de juiste

personen wist te krijgen. Hij redde honderd Joods-Iraanse gezinnen. Het gold ook voor de Nederlandse consul Jan Zwartendijk, die via het Nederlandse consulaat in Litouwen duizenden Joden naar Curaçao kon laten ontvluchten. Als gevangenisbewaker maakte P.X. Olivier het leven van de gevangenen in het huis van bewaring in Arnhem dragelijk. Smokkelwaar in de vorm van briefjes, sigaretten en zelfs lipstick vond via de bewakers zijn weg naar de Arnhemse cellen. J.G. Petersen onderschepte als medewerker van de PTT ruim 1500 'verraadbrieven'. Ook zijn beroep bood dus een directe aanleiding om wat te doen. Mehmed Celal Bey ten slotte kon als provinciegouverneur in het Turkije van 1915 de onderdrukte Armeense minderheid hulp bieden.

Ook al biedt deze categorisering enig inzicht in de vraag wat iemand tot heldendaden aanzette, vaker nog was er sprake van een combinatie van factoren. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Jaap le Poole en Corry le Poole-Bauer. Zij pleegden hun verzetsdaden vanuit een combinatie van patriottisme, innerlijke overtuiging en sociaal gevoel, terwijl ze bovendien hun grote netwerk strategisch inzetten. De Amsterdamse directeur van de kweekschool, Johan van Hulst, handelde uit een christelijke overtuiging, én omdat 'zijn' school zich toevallig tegenover de Hollandsche Schouwburg bevond, was hij in staat om over te gaan tot een exceptionele vorm van hulp. Via zijn school zouden tientallen Joodse baby's, peuters en kleuters de weg naar hun onderduikadres vinden.

HET 65STE VELD

Alle helden in deze bundel zijn uniek. Tegelijkertijd zijn ze inwisselbaar, want ze staan symbool voor alle mensen die in oorlogstijd niet wegkeken. Sommigen van hen zijn inderdaad 'straffeloos onvoorzichtig' geweest, zoals Hermans helden definieerde. Maar velen bekochten hun daden ook met de dood – daden waarvoor 'onvoorzichtig' een te zwakke aanduiding is.

In *Moedige mensen* is niet gestreefd naar volledigheid (voor zover dat al mogelijk is) of een encyclopedische opsomming, en aangezien het NIOD onderzoek doet naar ‘massaal geweld in de twintigste eeuw’ is de selectie niet beperkt tot Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

De moedige mensen uit deze bundel pleegden verzet met alle risico’s van dien, omdat ze zich kennelijk niet wilden of konden aanpassen. Maar met deze constatering hebben we nog geen antwoord op de vraag waarom deze mensen wél, en waarom anderen niet eenzelfde keuze maakten. Misschien is deze vraag ook niet te beantwoorden en moeten we het doen met het werk van de Tsjechische econoom Tomáš Sedláček. In zijn lezenswaardige boek *De economie van goed en kwaad* gebruikt hij de metafoor van het schaakbord: ‘Een schaakbord heeft 64 velden. Die velden zijn zwart of wit, regelmatig en vierkant; iedere beweging over die velden is onderhevig aan vaste regels die niet ter discussie staan. In feite kan het schaakspel ook achteruit worden geconstrueerd, wij begrijpen het schaakspel, wij hebben de regels ervoor zelf bedacht. Mijn schakende vrienden zetten hun drankjes op een tafel naast het schaakbord, die zij het *65ste veld* gingen noemen – en al snel werd het ‘65ste veld’ een bijwoord voor de hele wereld *buiten* het schaakbord.’¹⁷

Sedláček wil met deze metafoor uitdrukken dat veel (historische) gebeurtenissen goed zijn te begrijpen en wetenschappelijk te analyseren, maar dat er tegelijkertijd veel zaken in het leven bestaan die zich niet in een model laten vatten. Ook helden bewegen zich primair op het 65ste veld: de kern van hun heldendom is juist dat ze zich hebben onttrokken aan structuren en patronen. Dat maakt hen tot op zekere hoogte ongrijpbaar, maar daarom niet minder belangrijk.